

УДК 392.8:398.3(477.51)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-313-330

Володимир ГАЛАЙЧУК*кандидат філологічних наук, доцент кафедри етнології**Львівського національного університету ім. І. Франка**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>**e-mail: halay_czuk@ukr.net*

БОРЩ У РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВІЙ ТА МАГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ ПОЛІЩУКІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (за польовими матеріалами)

Зазначено, що традиційне харчування займає одне з чільних місць у матеріальній культурі народу, відтак закономірний його суттєвий вияв і в культурі духовній. Водночас констатовано, що лише деякі з традиційних страв стали головними для тих чи тих звичаїв та обрядів.

Розглянуто використання борщу у площинах сімейної і календарної обрядовості. Зазначено, що він відіграє важливу роль у поминанні покійних предків, які, згідно з уявленнями, харчуються не самою стравою, а парою від неї як її еманациєю. Вказано, що в цьому контексті й на поминальний «гарячий обід», і на Святвечір чи на т. зв. Діди борщ входить у ту саму парадигму, що й свіжоспечені хліб чи млинці, свіжозварена картопля тощо; а попри це, на Щедрий вечір актуалізується ще й панспермічне значення борщу: крім сталих інгредієнтів, туди додавали ще зерна різних культур, що повинно було забезпечити високий урожай.

Також зазначено, що складніші для потрактування випадки використання борщу в оказіональній обрядовості, зокрема метеорологічній магії: насамперед йдеться про спосіб викликати дощ, кинувши у криницю украдений горщик із борщем, а також про відомі повсюдно в Україні дитячі заклички до дощу, де пропонується «зварити йому борщику». Усе ж стверджено, що і в метеорологічній магії поліщуків Чернігівщини головну роль відіграє борщ саме як поминальна страва.

Ключові слова: Східне Полісся, Чернігівщина, борщ, обряди, календар, метеорологія.

Як і повсюдно в Україні, на Чернігівському Поліссі борщ належить до повсякденних страв, а водночас широко використовується у магійній та ритуально-обрядовій практиці. Дослідники народного календаря, сімейної та оказіональної обрядовості вже висвітлювали різні аспекти цієї тематики, проте упродовж двох експедицій у Ріпкинський, Городнянський і Чернігівський р-ни* на кореспондованих

* Йдеться про участь автора в комплексних музейно-етнографічних експедиціях 2017 р. і 2018 р. від Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

теренах виявлено низку даних, які суттєво доповнюють наявну на сьогодні джерельну базу. Вони й стали основою цієї розвідки.

Насамперед варто відзначити побутування на Чернігівському Поліссі притаманної і для інших етнографічних районів України традиції – поки ще мрець у хаті чи вже на поминки пекти або готувати щось, щоби від нього пішла пара (якою, як відомо, душі померлих і харчуються; відтак поминальну трапезу на Чернігівщині подекуди називають «гарячим обідом», зокрема на Ріпкинщині, Борзнянщині й Коропщині¹): «А, то тади, як уже мертвец у хаце, дак віняць насипаць, шоб пара пашла па хаце. Ну, страви. Гарачого з пе'чи. Шоб пошла пара по хаце. І на акно ж на тее, шо кладуць [поживу для душі – *В. Г.*], дак шоб пара пашла, дак шось паложажь: піражок який гарачий чи шо. Мертвец лежиць, і...»²; «То пара шоб пашла – наприклад, як умре пакойнік, дак тади кажуть, шо нада в хаті шось ізварить, шоб пашла пара. Картоплі навареть да поставеть на стол, да і все»³, «Картошку тушили. Дапустім, гатовімся на по'мінкі. Дак ізвари'ш картошкі, шоб пара пашла па хаце»⁴.

Як правило, до переліку таких гарячих страв на Чернігівщині входить і борщ: «Коли покійник, тоді кажуть, шо треба пар пустить, шоб для душі. Ну, борщ у нас варили»⁵; «А шо там гатовилі на похарани... Борщ. Калісь борщ варили. Сту'дні (Да ну ви знаєте ж, – халоднеє). Студні варили, м'яса пе'клі. Пара – то уже на по'мінкі. Кажуть, шо треба спе'кті. Да й на похарани ж – уже пекуть булочки, там, чи млінци. Дак кладут на акно і кажут, шо няхай пара по'йдзе. Йон же гарачій, дак пара йдзе. Нехай, каже, пара по'йдзе»⁶; «Ну, наприклад, як умре, дак памінають, шоб пара ж уже пашла па хаце. Ну, барщи, картошка ж. А на Дзяди' хто варив, а хто й не варив»⁷; «Коли покійник, тоді кажуть, шо треба пар пустить, шоб для душі. Ну, борщ у нас варили. І на Деди абязательна. І прітом шоб посний. То для покойнікав. Борщ, це значить бурак, капуста, зажарка»⁸; «То як пакойнік уже, борщ ва'рець чи картошку, шоб па хаці пара, а для чога' вже, я не скажу»⁹.

Сімейно-обрядова поминальна тематика органічно поєднується з календарно-обрядовою. Йдеться, зокрема, про т. зв. Діди (на Хоминому тижні нерідко суміщені з Радуницею, хоча зазвичай Діди співвідносяться з поминанням удома, а Радуниця – з поминальною трапезою на кладовищі¹⁰). У день поминання душ померлих готували,

¹ Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. Житомир: Полісся, 2007. Т. 1. Етнолінгвістичні студії. С. 218.

² Зап. (тут і далі – зап. В. Галайчука) 05.08.2017 р. у с. Великий Зліїв Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Ткаченко Параски Іванівни, 1928 р. н.

³ Зап. 01.08.2017 р. у хут. Підлісне с. Ловинь Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Косаченко Галини Антонівни, 1935 р. н.

⁴ Зап. 29.07.2017 р. у с. Вишневе Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Коновець Марії Олександрівни, 1936 р. н., уродженки с. Невкля Городнянського р-ну Чернігівської обл.

⁵ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Ярош Анни Григорівни, 1933 р. н.

⁶ Зап. 04.08.2017 р. у с. Сибереж Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Кезлі Марії Іванівни, 1926 р. н.

⁷ Зап. 05.08.2017 р. у с. Петруші Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Лапутської Надії Іванівни, 1938 р. н.

⁸ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь від Ярош А. Г.

⁹ Зап. 01.08.2017 р. у с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Денисенко Євдокії Павлівни, 1935 р. н.

¹⁰ Див.: Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индрик, 2005. С. 76.

як на свято. Серед страв, як правило, був і борщ, хоча на кладовище його не несли. Після служби в церкві йшли на могили й там влаштовували обід. За давнім звичаєм розстелитися треба було на землі, хоча тепер на кладовищах уже повсюди облаштовані столики. «В Дарну'ю неділю, у вавторак, усеґда хаділі абедалі ж на мо'гілках. Дак це теперкі так о'нде стали' паро'бець, а калісь – на мурагу' расстеліце і сядят так. Дак теперкі нагатовецце, а калісь хаділі – дак борщ щавльовий нава'рець на тую Дарну'ю неділю, там ще шось такеє... Ну, такого не вигатавлялі, – борщ варили у вавторак на Дарной неділі. Деди' вже ж... Паска пра'йде – Дедо'ва неділя. Да уже як ідом, паследня неділя вже, щитаєте, Дедо'в, – дедо'в спаминалі вже, паміналі іх. Радня свая сходіцца, садяцца паабедать, да й пашлі. Калісь же гарелкі не брали на мо'гілкі, се теперь вже, – а калісь якоґа ліманату чи вади па чарачкі паналівають, да поставеть на магілку, да і всьо. Каньхветку паложеть на хрестік... Хто хатев – пече'ніну пакладе, хто шо хоче. Паску печуть, хто хоче. Се ж Радуніца є в авторак сей. Радуніца і Деди – се адно»¹¹; «Ну, на Діди' ж давжно' быть – борщ давжо'н быть, давжна' быть каша, – куцця, як називалася. Ячмінна. Узвар. Ну а як на Паску, дак іще ж яйца шоб були. А борщ по'сний. Це п'ятніца, дак по'сний. Українській борщ: буряк, капуста, з грибами... Оце таке лишали на столі з п'ятниці на суботу. На кладбіще – тож Діди', ну барща туди не насілі. Уже ж як прийшли з того', дак уже не лишали таді. Таді вже так... Ну, оце ж Ра'дуніца – оце ж у вівторак через тиждень посля Паскі – оце Ра'дуніца. І Деди' ж, це ж і Деди' це ж самеє. Ну, куццю ж треба на Деди'. На по'мінкі гатують – так тоже абезацельна. Єслі умер чалавік, значить, харонять его – і гатовлять: шоб борщ був, і шоб була куцця оце. А патом уже роблять хто шо хоче. На Кутю кутю із медам рабіли, із макам, да. А на Деди' проста кашу варили, і всьо. Ячную. Куцця – називалі. Коліва ж – то як... Коліва делалі – оце брали цую кашу, або брали булку. І гатовили для таґо' ще... брали у церкві про'скуркі. І оцю про'скурку памінальную, її разламували, замачували у узварі у цьому, і туди дабавлялі мед, і оце цеє називалос коліва. Коліва нада і на Деди рабить. Ну його тепер не роблять, а ранче рабили. Це перве, шо нада попробувать, – це оцього коліва. А патом уже можна все ести. І кашу тую, вже кутю тую, і узвар, і борщ, і все. А перше-на'перше нада папробувать коліва»¹².

У низці сіл наголошували, що на дідівні поминальніці обов'язково треба було спекти чи зварити щось таке, шоб із нього «пара пішла». Як і на індивідуальних поминках, як «гаряче» часто варили саме борщ: «Ну, на мо'гілкі ж ідуць. Дзеди'. Все гатовілі: халоднеє, м'яса, наліснікі (блінчикі). Ну, зварачь же барщу, дак пара по'йдзе. Вади на акенце поставіш, канхвет паложіш на Дзеди'. Борщ – який хочеє. Аби пара йшла. Лапшу кура'чу. Ну, курицу зарежеш да блінчикав напечеш да накрішиш лапшу...»¹³; «Коли покійник, тоді кажуть, шо треба пар пустить, шоб для душі. Ну, борщ у нас варили. І на Деди абязательна. І прітом шоб посний. То для покойнікав. Борщ, це значіть буряк, капуста, зажарка»¹⁴; «На Дзеди' нада кашу

¹¹ Зап. 01.08.2017 р. у хут. Підлісне с. Ловинь від Косаченко Г. А.

¹² Зап. 09.08.2017 р. у с. Вербівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Євсієнко Любові Григорівни, 1947 р. н., уродженки с. Павлівка Ріпкинського р-ну.

¹³ Зап. 04.08.2017 р. у с. Суличівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Зубець Ганни Кирилівни, 1931 р. н.

¹⁴ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь від Ярош А. Г.

вариць. Борщ варили. Главне – щоб коліва було, щоб пара пашла, щоб паце'... Бублики в нас, вада закіпеті'цце, мед туди... – коліва і на похаран, і на Дзеди' рабілі»¹⁵.

На ніч на Діди зі столу не прибирали – для душ померлих залишали страви і ложки (виделок та ножа не клали): «Борщ на Радуніцу абезацельно варили, но йон у пе'чи стаіць, на мо'гілки ніхто не несе. Абезацельна борщ, картошку-жаранку, як у нас завецца. Вже там паседелі, вже всьо... Дома на нач на сталє аставлялі. Борщ і шо є. Бурак, качан. Ща'влю не. А оттакій борщ, капуста'ний»¹⁶; «Ну, наприклад, як умре, дак памінають, щоб пара ж уже пашла па хаце. Ну, барщи, картошка ж. А на Дзяди' хто варив, а хто й не варив. Ну, і на Дзяди' ж, і ще перед Дзедз'амі – се ж приходять уже ж пакойники, і вже стаяла на сталє на' нач, страви. Дзевець наче... Дзевець страв гатавали ж. По'снаго. Наче перед Дзядз'амі. Через тиждзень послі Паскі. Ну, Дзяди' ж – ідуць у панеделака, у вавторак, каторие – в недзелью приежають... І дзевець страв. І щоб яно стаяло все на сталє. Все ложкі, все. Шоб не прибірав нічого»¹⁷; «В панедзелака, на Дзедзі, яйца варили і па'скі пе'клі... На Паску барща не, а на Дзедзі усе варили. Готовіліся, як на Паску, к Дзедз'ам. ... Коліва рабілі. Вада кіпячона, медок, і прянік, чи булка, чи шось такое. А раньшій – хлеб. Се всегда коліва станавілася на стул, начавало перад Дзядз'амі. Коліва тоє, і ложкі клаліся, і яка вечера вечералася, – дак усе аставалася на сталє. Ніхто із стала нічога не забірав»¹⁸.

Борщ на Чернігівщині, як і на інших поліських теренах, входив і до святвечірніх страв (хоча Святвечори з Дідами не ототожнюють, проте їхня поминальна складова, по суті, аналогічна): «Було, шо дванадцять [страв готували – *В. Г.*]. І борщ, і каша, і кутя сая, і ше шось гатовілі. Мо', ладкі якіє пеклі... Узвар (яблакі ж насушиш...)»¹⁹; «Багата кутя – тагди вже там і пираги, і м'яса, і сала, і все-все вже є. А тут [на Голодну кутю – *В. Г.*] уже по'снає все. Борщ можеш посний, куця по'сна с алейчикам»²⁰; «Це ж елі вперод борщ, тади вже ж куццю, – і гукалі вже ж: “Мароз, Мароз, ідзі куццю есці. А як не при'їдзеш, будзем зелезними пугами біць”. Це ж калісь, ще малою я була. Калісь же такіє ла'вкі булі, – сена лажилі, на тее сена вже станавілі тие горщикі. Варили борщ, куццю і узвар. Оце і станавілі на куту' вже. Виймалі ж із пе'чи і борщ, і узвар, і куццю, і все станавілі»²¹; «Мароза звалі перед тим, як елі куццю. От, борщ як елі, паєлі, а тади вже ж в ту са'му тарелку накіда'лі куццю. Не ставілі ж десять тарелак, борщ в'абще з аднаго' чугуна елі. Калісь був борщ з грибами, і куцця, і узвар абезацельна. Маглі буць пирагі. Ну, не знаю. Може, ми бедніє булі... Ну це абезацельна»²²; «Мой-он дед шось-там прашо'впував сей год: “Мароз, Мароз, іді куцці есці! А в Петровку не приходь, бо

¹⁵ Зап. 24.07.2018 р. у с. Роїще Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Москаленко Віри Андріївни, 1946 р. н.

¹⁶ Зап. 23.07.2018 р. у с. Лемешівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Крупенич Лідії Афанасівни, 1930 р. н.

¹⁷ Зап. 05.08.2017 р. у с. Петруші від Лапутської Н. І.

¹⁸ Зап. 29.07.2017 р. у с. Великий Листвен Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Міх Раїси Василівни, 1936 р. н., уродженки с. Макишин Городнянського р-ну.

¹⁹ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь від Ярош А. Г.

²⁰ Зап. 29.07.2017 р. у с. Вишневе від Коновець М. О.

²¹ Зап. 02.08.2018 р. у с. Москалі Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Рутенок Марії Степанівни, 1938 р. н.

²² Зап. 02.08.2018 р. у с. Москалі від Дахно Галини Миколаївни, 1971 р. н., уродженки с. Антоновичі.

будем саломенними пугами біць!»". Оце такеє ад сваго' деда я недавна пачула. За сталом. Барщ у міску насипав, да куцці, да тади і звалі так Мароза»²³; «А оце вже паследня – Куцця Галодна. ... Ну, шо ста'влялі... Ста'влялі – варилі халоднее ..., тади – кашу варилі, борщ бураковий варилі, квасолю' варилі, кашу-куццю...»²⁴.

Подекуди на Поліссі трапляються пов'язані з борщем вияви панспермії, приурочені різдвяно-водохресному періоду. Опис цього звичаю з теренів Брестщини, зокрема, знаходимо в Тетяни Агапкіної: «На шедрэц в вечоры варыли борш. Ў той борш кидали и зэрнятко з тыквы, и кидали кукурузу, и зэрнятко з пшэницы, з жыта, з проса, з ячменя, з овса. Это шэб спорилось ўсэ, шэб шэдрьлось, шэб урожай хорошый быў»²⁵. На Чернігівщині на «Щедруху» (чи «Щедру кутю») подібне робили з кутею (варто зауважити, що каша виразно корелює з борщем і в інших обрядових та позаобрядових ситуаціях): «Сипали туда разну всяку тую... Па пшенинці, там, чи па зернинці, у кутю тую. Варили таді. Багата вже ж кутя. Кутя із ячменю. І сипали туда всяку... і мак, і ячмень, і жито ки'дали туда, і всяке. І з алейом...»²⁶; «Да-да, чула. Каже – кутя ж з ячме'ню, з я'шнає крупы, – так можна житечка трошкі, і таго'... і ячменіку можна туди, і пшенічкі трошкі можна, – і яно разварицца, все змешаецца... Ну, кажуть, для таго', щоб усе зерно раділо»²⁷. Водночас борщ, по суті, можна пов'язувати з явищем панспермії і без використання зерна, адже для його приготування й так потрібні численні складники, як-от: буряк, капуста, петрушка, морква, квасоля, цибуля тощо.

Суттєву роль відіграє на Чернігівщині борщ у т. зв. плювіальній (пов'язаній з опадами) магії. При цьому, судячи з наявних етнографічних матеріалів, основний ареал побутування обряду викликання дощу біля колодязя з використанням цієї страви локалізується якраз на цих східнополіських теренах.

Загалом в експедиціях 2017–2018 рр. ми зафіксували низку способів викликання дощу. Найчастіше респонденти згадують, що у випадку тривалої посухи зверталися до священика, щоби відправив відповідну службу. Разом з ним виходили громадою на відправу на поля (на жита), кладовище, правили біля чи у церкві, біля хреста на початку села, біля придорожніх хрестів, на узгір'ях, біля криниць чи водойм («ля балота») за селом, молилися, «щоб Бог дав дощику». Про дощ іноді молилися й у часі першого вигону худоби навесні, коли виносили пастухові «ви'ганщину». Співвідносять із закликанням дощу й обходи полів із процесією на Юрія. І справді, після них, як зазначають люди, нерідко припускався «абложни'й» дощ на три–чотири дні.

Зчаста, щоби викликати дощ, ловили жабу і чіпляли її за лапку на осонні на гілку куща чи дерева (або живу, або вже вбиту); як варіант, працюючи в полі, чіпляли живу польову жабу на «рачо'к» (агрономічний «метр») і, якийсь час поколихавши,

²³ Зап. 02.08.2018 р. у с. Шибиринівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Лопатень Ніни Михайлівни, 1937 р. н.

²⁴ Зап. 02.08.2018 р. у с. Черниш Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Железняк Олександрі Олексіївни, 1938 р. н.

²⁵ Агапкина Т. А. Борщ. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*: в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1995. Т. 1: А–Г. С. 239.

²⁶ Зап. 29.07.2018 р. у с. Боровики Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Зеляк Марії Григорівни, 1933 р. н.

²⁷ Зап. 01.08.2018 р. у с. Черниш від Железняк О. О.

відпускали. Трапляється, що так само, як жабу, на кущі підвішували ведмедку («то'чку», «ведме'діка») чи вбиту гадюку.

Звичку посуху пов'язують із гріховною поведінкою людей: іноді з випадками інцесту, однак найчастіше – скоєним у селі самогубством, насамперед повішенням. Відтак побутує варіант, коли для того, аби викликати дощ, ішли до повішеника на могилу й «просили», щоб дав його, поливали могилу водою.

Зафіксовано варіант, коли про дощ мусила молити Бога мала дитина, оскільки вона ще «безгрішна». Подекуди у випадку посухи дівчата плели вінки із зібраних по всьому селу квітів і чіпляли їх на придорожній хрест. Бувало, що хреста в такому випадку встановлювали спеціально (швидш за все, ткали й «обиденного» набожника). У с. Черниш Чернігівського р-ну, щоби викликати дощ, на Трійцю встановлювали біля церкви «вільце», а в с. Боровики цього ж району сподівалися його після того, як у Сухий четвер «посушаться русалки».

Спорадично сипали в колодязі освячені самосійний мак («віду'х», або ж «теку'н»), сіль, воду, кришили шматочок паски чи проскурки.

За матеріалами Нікіти і Светлани Толстих, у Козелецькому р-ні для припинення посухи кидали в колодязь мак і горох, «щоб були крупні краплі дощу і щоб був густий дощ»²⁸, а також украдені в сусіда чи у єврея цілушки хліба²⁹, освячений хліб кидали в ріку³⁰ тощо. Перелік зафіксованих етнографами на Чернігівщині народних способів викликати дощ можна суттєво продовжити. Водночас у контексті теми цієї розвідки перебувають насамперед два з них: кидання у колодязь горщиків і висипання туди борщу.

Припинення посухи вкиданням у колодязь глиняних горщиків (чи навіть цегли, як бачимо в матеріалах Никанора Дмитрука з тогочасного Овруцького повіту³¹) – доволі поширена на теренах України практика. На авторитетну думку Н. та С. Толстих, її можна пояснити протидією «черемидарській» магії (у південних слов'ян її практикували гончарі та цеглярі для забезпечення сприятливої для свого фаху погоди), а глибше – смисловим зв'язком між піччю (відповідно й горщиком як її атрибутом) і посухою³².

На Чернігівщині, зокрема, кидали в колодязь надбиті, надщерблені горщики: «Як дащу довга не було, дак бітий гаршок. Йон надколатий, дак кі'дали у колодезь. І я магу, – а у мене нема, дак у тебе', мо', є... Йон лопнув вже, і кі'далі. У кожного ж був бітий. Я адін кинула, там десь у дру'гам калодязі... Це в усе кі'далі»³³.

Подекуди горщика треба було вкрасти: «Да гаршок, в когось треба, то ж так на пне стаялі гаршкі – дак узять укінуть у калодязь. Гаршок у суседкі укра'дем дак укiнем у колодязь»³⁴; «Як дащу нема – дак наймають же і малебiнь у церкві ж. А в калодязь ки'дали гаршки. Ось, вісі'ть гаршок пустий на заборі, і так, щоб

²⁸ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье (в соавторстве с С. М. Толстой). *Толстой Н. И. Очерки славянского язычества*. Москва: Индрик, 2003. С. 96.

²⁹ Там само. С. 97.

³⁰ Там само. С. 114.

³¹ Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927. Кн. 4. С. 81.

³² Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 99–100.

³³ Зап. 09.08.2017 р. у с. Горностаївка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Певун Тетяни Петрівни, 1927 р. н.

³⁴ Зап. 05.08.2017 р. у с. Великий Зліїв від Ткаченко П. І.

хазяїн не бачив... Пастаронній може ввойти в двор, взять і туди кинуть. Шоб дощ пашов. Це таке тут було»³⁵. За матеріалами зі с. Терешки Ніжинського р-ну: «Коли ідуть гончарі, вдова краде глечик чи горщик і кидає в колодезь в тому дворі, коло чийого дому вкрала»³⁶.

Значно частіше у випадку тривалої посухи практикували висипання у колодезі борщу: «Прасілі Бога, щоб Бог дав дащу. Відюк не сипалі. То калісь, я не знаю як, шо хаділі да каже – давайце да тога падкра’демся (там, чи да Івана, чи да Рамана, чи да каго’) да борщ вісиплем. Це за тоє... за дощ. Так у калодязь борщ вісиплем, дак дощ пу’йдзе. Ну, борщ – дамашній. Свой. Дапустім, мі з вамі дагаво’рилісь, шо давай – Івану, там, чи Раману у калодезь борщ вісиплем, шоб он не знав. Ну, дак вісиплем, і сабраліся і пашлі. А тади уже ж бачіть хазяїн, шо той... шо непарядак у калодязі. Дак тади признай’омся, шо то мі, дак ідом да памагаєм чістіть калодезь, аякже. Взросліє сипалі, любіє»³⁷; «Калісь приезджала да мене’ жєнщинка пастудіцца [відшептати хворобу – *В. Г.*], дак шось такоє казала пра борщ, шо сипалі – три ложечкі брали і приказувалі я’кась, шо іді-іді, дощик... пашлі нам дощик, – я’кась... Забулась...»³⁸.

Зазвичай борщ потрібно було вкрасти (зрозуміло, що разом із горщиком): «Прімерам, у суседкі, калісь людзі кралі борщ, шоб дощ пашов. Ну, прі’їде, да яна ж на работі, дак прі’їде, да віцягне борщ, да забере. Дак се, щитай, украла. Варажилі, шоб дощ пашов. Я не знаю, як яно пріходілася. Се старіє люді все калісь рабілі, тепєр вже ніхто не робіць»³⁹; «Як не було дащу – борщ крали з печи да в калодезь укидали. Та вже ж хто там вже мали, дак укра’дуть із печи да в калодезь укинуть. Із гаршком. [Дак той калодезь, наведено, нада було вже чистіть після барщу? – *В. Г.*] Наверно ж чистили той калодезь»⁴⁰; «Як дащу нема, дак крали... По’йдуть да сусєда, вкра’де горщик барщу з печи і в калодязь укине. Шоб дощ пашов. Це знаю»⁴¹; «Як дащу не було, дак Бога прасили крепко, шоб Бог дав дощик. Калісь було таке, шо борщ сипали. У другій хаті ели, да акно адчинєть, да витянуть борщ, да в калодезь вси’пали... Шоб дощ. А нечого це не памагає. Дав Бог дащу, дак дав...»⁴²

Колоритну розповідь про викрадання борщу зафіксовано у с. Семенягівка: «Я вам тоже пра дощ раскажу. Чого’ не знаю, того’ не буду казать. Іду я на работу. Хмари нема нигде і дащу нема. А шо рабіть? Мене кажуть – нада вкрасти борщ у кого’сь да вкинуть у калодезь. О. Я лічно сама крала. У трох украла той борщ – да пашов дощ! Да пашов дощ назавтре! А тая сусєдка війшла: “Хто вано вкинув у калодез да воду загідив!” Я кажу – дак борщ єдят, – то не гидкеє, кажу! “Хто вано?..”, – лас. А сусєдка, мая падруга, каже: “Не лай: хто не вкинув – оде’ ж дощ пашов”. Ну ладно... зве’рилось це міне в майой жизні раз. Тепєр я у цьоє’ ж Моті, шо це вана міне

³⁵ Зап. 24.07.2018 р. у с. Хмільниця Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Максименко Тетяни Павлівни, 1935 р. н., уродженки с. Литвинівка (тепер – Лугове) Великобагачанського р-ну Полтавської обл., у с. Хмільниця живе з 1956 р.

³⁶ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 98.

³⁷ Зап. 08.08.2017 р. у с. Комарівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Галузи Надії Семенівни, 1934 р.

³⁸ Зап. 01.08.2018 р. у с. Черниш від Железняк О. О.

³⁹ Зап. 29.07.2017 р. у с. Вишневе від Коновець М. О.

⁴⁰ Зап. 27.07.2018 р. у с. Боровики від Зеляк Галини Семенівни, 1937 р. н.

⁴¹ Зап. 29.07.2018 р. у с. Боровики від Зеляк Уляни Василівни, 1929 р. н.

⁴² Зап. 29.07.2018 р. у с. Боровики від Зеляк М. Г.

чу'дять, – тоже я'кась – нема й нема дащу. Я пашла да їх, а вана спіть. Я – в печ. А там – горщик із барщом. Я – за його', в карзину, і пашла па улиці. Хочу де в калодезь пустить його, – шо рабить, – нея'к... Люде... Я прайшла па улиці, вернулась – да сваго' кума. У калодезь – бях! – той борщ. Вани агле'дели – аж борщ... Вишли – як варони кричали – хто вано вкинув!? Я вже впаследствіі расказала. Ну, каже, й гарщок якийсь гідкий... Так я одо недавно Моті сьо цьой казала. Каже – у мене' ж був чистий... Ну, кажу, – чого вани кара'вим твого' гаршка апрделили?.. І пашов дощ... І третій раз ізнов я. Оде в суседкі, Манюнька, їе вже нема. Я ужожу в хату – вана борщ варила. Я той борщ витягла, захавала, і пашла і тут у калодезь кинула. А чого вано загуло? ... Як кинула – тіки гур-р-р-р!.. Чутно'... А сусед, Альоша, каже – чую, шось гу'ркнуло (а я – бего'м адтуля'). А вон вискачив – да за мною. А я – в погреб. Ну, вон мене не найшов. Я взяла ламаку, думаю, буде лететь у погреб, дак я па ачах. Ну, не найшов... Я взяла переделасе у другу адежу, іду. “Ти то кинула!?” – Я не знаю, хто то ки'дав борщ... “Ну, не знаю...” . І дощ пашов. Це третій я зверала. Оце і недавно я гаманела пра ціе барщи оде' з Дусяю. Кажу – аж сей год нехто не придумав... А вана каже – дак тепер і барщом в печи' не ва'реть, а он на газу'... [Дак то треба було потом калодезь чистить? – В. Г.] Ну, вихлюпать. Чистили і пили. А я на Ре'дъчиху на сваю, вана кума міне була, я кажу – не вмерла ад барщу? А дощ, кажу, пашов. Не знаю, чи ад того', чи не ад того'. Повезло' три ра'зи. Три ра'зи це лічно на міне було»⁴³.

Привертає увагу варіант із Чернігівщини, у якому борщ (і кашу) для припинення посухи несли на кладовище до «своїх» покійників: «Як дащу не було – Богу малились. Варили борщик, насили на кладьбище, Бога прасили, щоб дощику дав. Борщ – на магі'лки поставили. Кожде да сваго' хадило. Щавлик, картопелька, – по'сний, да. З гаршком ставили. Ну не забірали ж гаршков тих, так і астававсе. А ше ж і кашу ізвареть. Іше й кашу насили, як дащу не було. Пшеняну. З пшена. “Светий Боже, светий крепкий, – паєж борщик, паєж кашку, щоб дощ ішов нам”. І тее, й тее насили»⁴⁴.

Щодо цього запису варто зауважити, що на теренах Східного та Середнього Полісся викликання дощу нерідко буває приуроченим до т. зв. Проводів русалок, які відбувалися на кладовищі. У цьому сенсі показовий запис Павла Гриценка зі с. Стечанка на Чернобильщині, який наочно ілюструє роль померлих у припиненні посухи: «Колісь у нас, праўда, не було доўго дощу, дак ізбиралі, столи віносили надвур, усякіє цвети, і ўсе робілі, і йшли на могілкі, так як ото русалкі проводілі, проводеть, отак ішли на мо'гилкі, і тоди казали, шо по'йде дощ. ... так прийдуть до мо'гилок, перемолице “Отче наш”, і кажуть: “Господі, подай ти нам, ми' просім живіє, а ви' нам мертвіє поможіть, щоб нам дощик пошоў”, – оце таке скажуть»⁴⁵.

Розглядаючи категорію «жертвопринесень» колодязю, серед іншого вказали на варіант із борщем Н. та С. Толстие: «Наступна категорія дій біля колодязя відноситься до розряду “жертвопринесень”. У колодязь під час посухи кидали, сипали чи лляли безліч різноманітних речей: мак-видун, зерна льону, пшениці, жита, горох, капуста, часник, цибулю, сіль, хліб, борщ, квіти, гроші, цілі чи побиті

⁴³ Зап. 22.07.2018 р. у с. Семенягівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Радченко Галини Петрівни, 1932 р. н.

⁴⁴ Зап. 22.07.2018 р. у с. Пакуль Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Деркач Євдокії Федорівни, 1942 р. н.

⁴⁵ Говірки Чернобильської зони: Тексти / упоряд.: Гриченко П. Ю. та інші. Київ: Довіра, 1996. С. 326–327. Запис подано у спрощеній, порівняно з оригіналом, фонетичній транскрипції.

горщики, спеціально зроблений хрест, освячену воду»⁴⁶. Проілюстровано цей варіант поліськими матеріалами з Чернігівщини (с. Сивуха й Прогрес Козелецького р-ну) та Київщини (с. Залісся Чорнобильського р-ну): «У низці випадків у колодязь кидали горщики з борщем: “В хозяйки, в якої в дворі є колодязь, сусідки крали борщ з горщиком. Цей крадений горщик з борщем вкидали в колодязь цієї ж хозяйки. Хозяйка вимушена виливати з криниці воду, загязнену борщем. Упісля цього вечером уже йшов дощ” (Св. Кзл. Ч.); “Были случаи, что воровали у вдов с печей борщ и кидали в колодец с целью вызвать дождь. А также сыпали в криницу освященный мак, цветы, что приносили из церкви на праздник Маковоя. И краденые гладышки у вдов тоже бросали в колодец с целью вызывания дождя” (Зл. Чрн. К.); “Викрадали з печі сусід у сусіда [борщ] і несли в поле в колодець, виливали туди. Щоб сусід плакав, щоб був дощ” (Пр. Кзл. Ч.)»⁴⁷.

Те, що насипання у колодязь краденого борщу практикували на Чорнобильщині, підтверджують і матеріали Олени Чебанюк зі с. Копачі: «Ото як довго нема дощу, дак жу^чнкі кралі горшки з борщем. Було прамо з печі хапали да в колодязь кідали, щоб дощ ішов. Не знає хтось, прийшов води брать, аж макітра плаває. Ка: “Шо се там плаває?”. А старіє люди да кажуть: “Це так робеть, щоб дощ пішов”»⁴⁸. Цей звичай, як коментує дослідниця, «походить іще з дохристиянських часів. Борщ слугував пожертвою джерелу вологи»⁴⁹.

Як пожертву воді трактує сипання у криниці борщу, а також укидання туди інших предметів і відомий дослідник народної метеорології поліщуків Олександр Васянович: «Окрему категорію складають “жертвоприношення” воді: сипання у криницю маку-видюку, який має велике сакральне значення на Поліссі, як і в усій Україні. Вочевидь за уявленнями поліщуків мак символізував дощ: чим більше маку сипали, тим ряснішого дощу очікували. У деяких районах Житомирщини та Київщини був розповсюджений ритуал кидання у криницю глиняних горщиків, який можна порівняти з відомою у південних слов'ян “черемидарською магією”. В окремих випадках у криницю кидали горщики з борщем, вочевидь ця обрядодія як жертвоприношення заснована на магичному зв'язку: густий борщ – густий дощ. Подекуди на Центральному Поліссі у криницю кидали гроші, хліб, часник, лили свячену воду тощо»⁵⁰. Хоча наведена цитата не дає уявлення про територію побутування варіанта з використанням борщу, за словами О. Васяновича, його польовий архів містить три відповідні записи зі Середнього Полісся: один із Чорнобильського і два – з Макарівського р-ну Київщини. Ці записи вчений люб'язно надав у моє розпорядження: «Як засуха, так кралі одне у одного борщ у пече»⁵¹;

⁴⁶ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 96.

⁴⁷ Там само. С. 98.

⁴⁸ Чебанюк О. «Сірим» борщем розговляються після Петрівки. *Газета по-українськи* (Київ). 2008. 11 липня. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_sirim-borschem-rozgovlyayutsya-pislya-petrivki/239396?mobile=true

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Васянович О. О. Народна метеорологія українців Центрального Полісся кінця XIX – початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ: б. в., 2007. С. 17.

⁵¹ Зап. О. Васяновича 29.07.2003 р. у с. Нове Залісся Бородянського р-ну Київської обл. від Романченко Ольги Василівни, 1941 р. н., Потапенко Надії Петрівни, 1922 р. н., – переселенок зі с. Залісся Чорнобильського р-ну Київської обл.

«На Благівіщення якусь роботу роблять, то може быть засуха. Треба у той хазяйки вкрасти борщ і викинути у криницю. Мати розказувала (Мати у мене була стара, матері було б уже сто тридцять год) – якшо щось пекти на Благівіщення, то запікаєш тоді дощ»⁵²; «Шоб дощ ішов, то кидали борщ із горшком у криницю. Треба украсти у кого-там борщ і кинуть. Як кинув вже туди, то води пить не будеш, треба її [криницю – В. Г.] вилити. Виллють – да, може, трохи притягне, то і дощ іде»⁵³.

За матеріалами Тетяни Агапкиної, аналогічні ритуальні дії з борщем виконували й на Гомельщині⁵⁴, що, зрештою, закономірно, зважаючи на входження її частини до поліського ареалу.

Поза Поліссям поодинокі згадки з Хмельниччини (з Дунаєвського й Красилівського р-нів) про обрядодії з борщем для припинення посухи знаходимо в публікації Танасія Колотила: «На Поділлі* ... вірили, що почнеться дощ у спекотну погоду, коли викрадалися в сусідів з печі горщики з борщем, яких несли в поле (там його виливали на лан) або “вкидали в колодязь, щоб сусід плакав, щоб був дощ”. При цьому промовляли: “Густий борщ – густий дощ”»⁵⁵. Жертвопринесення борщем автор розглядає на матеріалі «закличок» до дощу в контексті давніх вірувань українців, пов'язаних зі символікою дуба як «Перунового дерева».

Інших матеріалів із теренів України, де борщ фігурував би в обрядах викликання дощу, у спеціалізованій науковій літературі я не виявив. Те, що обрядодії з посудом чи стравами рідкість для плевальної магії українців Карпат (попри поширеність варіантів «закличок» до дощу, у яких згаданий борщ), зауважив і львівський дослідник народної метеорології Петро Біляковський. Архів ученого містить лише кілька згадок із двох населених пунктів Чернівецької (с. Лопушна Вижицького р-ну) та Закарпатської (с. Люта Великоберезнянського р-ну) обл., які він розглядає у комплексі з наведеними відомостями Н. та С. Толстих і Т. Колотила. Зокрема, як зазначав дослідник у дисертації: «У с. Лопушній вірили, що під час посухи потрібно закопати казан від кулеші у джерело. До того ж, кожен з інформаторів по-своєму інтерпретував ритуал. Згідно з одним варіантом, казан слід було вкрасти у тій хаті, де були маленькі діти, щоб вони дуже плакали, що залишаться голодними. Згідно з другим, достатньо було просто перевернути казанок у “нору”; з третім – украсти та закопати казан у джерелі мала вагітна жінка. Об'єднує усі описи вказівка на крадіжку казана безпосередньо з печі так, щоб він був із залишками страви (немитий чи з пригаром), та місце проведення обряду – відкрите джерело (“нора”»⁵⁶. Згідно з коментарем науковця, «ці елементи пов'язуються з ідеєю жертвопринесення, яке підсилене крадіжкою, плачем чи участю вагітної

⁵² Зап. О. Васяновича 02.10.2003 р. у с. Пашківка Макарівського р-ну Київської обл. від Лебединець Надії Яківни, 1928 р. н.

⁵³ Зап. О. Васяновича 12.07.2008 р. у с. Осикове Макарівського р-ну від Мельник Віри Корнійни, 1926 р. н.

⁵⁴ Агапкина Т. А. Борщ. С. 239.

* Варто зауважити, що с. Дубище Красилівського р-ну, звідки було почерпнуто матеріал, належить не до Поділля, а до історико-етнографічної Волині.

⁵⁵ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. *Берегиня: всеукраїнський народознавчий кварталник* (Київ). 2006. № 3. С. 43.

⁵⁶ Біляковський П. В. Традиційна метеорологія українців Карпат: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів: б. в., 2015. С. 164.

жінки». Використання ж ритуальної страви як жертви П. Біляковський трактує як завершальний етап жертвування стихії через потоплення, якому передували «людська» та «кривава тваринна» жертви⁵⁷.

З теренів Карпат можна навести ще одну, дещо віддаленішу, паралель. Зокрема, за матеріалами польової етнографічної практики студентів-етнологів Львівського національного університету ім. І. Франка, на бойківсько-покутському пограниччі, у Богородчанському р-ні Івано-Франківщини, у випадку тривалої засухи замочували в потоці, ополонці, колодязі чи «мочилі» для конопель попередньо вкрадену «кагленку» (або ж «каглу», «затканець») – шматяну затичку до кагли. Крали її зазвичай у вдови, «бо вдова найбідніша, і вона, бідна, випросить все в Бога». Подібно робили з «каглянкою» (чи «коминахом», «заткалом») й, наприклад, на Поділлі⁵⁸. Водночас увагу привертає богородчанський варіант, коли каглянку крали у «плаксивої баби»: «То в такої баби, що дуже плаксива була, хлопці крали ту каглу і мочили на ріці. Тоді вже, казали, що буде дощ падати. В такої плаксивої жінки крали, що її все чогось не стає, – чи вона вдова, чи ні»⁵⁹. Цей варіант прикметний тим, що викликання дощу побудоване як на опозиції «вогонь (засуха) / вода (дощ)», виражений замочуванням каглянки як елемента системи опалення (а відтак символічною «перемогою» стихії води), так і на аналогії «викликані крадіжкою сльози / дощ». По суті, прямий стосунок поміщених у воду предметів до зони вогню та плач чи навіть голосіння за викраденим ставить в один ряд викликання дощу з використанням каглянки, порожніх глечиків, горщиків із борщем чи казана з рештками кулеші.

Суттєво доповнюють етнографічну складову обрядів викликання дощу на Чернігівщині зафіксовані тут зразки «дитячого фольклору». Йдеться про т. зв. «заклички». Діти вибігали на невеликий теплий літній дощ і приспівували: «“Іди-іди, дощику, зварім тебе борщику. Табе каша, а нам борщ, щоб ішов густейший дощ”». Як ото дощ, повіскакуєм да по лужам бегаєм»⁶⁰; «“Іді-іді, дощику, звару тебе борщику в новому горщику, тобе каша, міне борщ, щоб густейший падав дощ”». Так проста приказували»⁶¹; «Іді, іді, дощику, звару тебе борщику в дзюра’ваму горщику»⁶²; «Іді, іді, дощику, звару тебе борщику в палам’яним горщику. Табе каша, міне борщ, щоб ішов великий дощ”». Спевали у дитстві, да і все»⁶³, «То як начне, може, дак тоді так: “Іді-іді, дощику, зварим тебе борщику в глиня’наму горщику, тобе борщ... щоб ішов дощ...”». Забулася»⁶⁴; «Ну, таке ж було, шо я на адной наге пли’гала. Як дощ ішов, дак пли’гала па улiці, мала була. Шо – “Іді, іді, дощику, зварим тебе борщику у навенькім горщику. Тобі каша, мені борщ, щоб ішов густіший дощ”»⁶⁵; «Іди, іди, дощику, зварим тебе борщику у нове’ньком горщику. Табе каша, табе борщ, щоб

⁵⁷ Біляковський П. В. Традиційна метеорологія українців Карпат... С. 164–165, 195.

⁵⁸ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. С. 37–38.

⁵⁹ Зап. Олесі Кучер 14.07.2008 р. у с. Хмельівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

⁶⁰ Зап. 04.08.2017 р. у с. Сибереж від Кезлі Наталії Іванівни, 1955 р. н.

⁶¹ Зап. 08.08.2017 р. у с. Комарівка від Галузи Н. С.

⁶² Зап. 05.08.2017 р. у с. Петруші від Лапутської Н., 1930 р. н., уродженки с. Малий Зліїв.

⁶³ Зап. 07.08.2017 р. у с. Вергеча Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Царик Олександри Миколаївни, 1949 р. н.

⁶⁴ Зап. 24.07.2018 р. у с. Хмільниця від Максименко Т. П.

⁶⁵ Зап. 25.07.2018 р. у с. Мощенка Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Бондар Тамари Трофимівни, 1939 р. н.

ішов вели... хароший дощ»⁶⁶; «Іди-іди, дощику, зварим тобі борщику у зеленім горщику»⁶⁷; «“Іді, іді, дощику, зварим тобі борщику у навенькім горщику, тобі каша, а нам борщ, щоб густіший падав дощ”. Або ще кажуть: “Дощику, дощику, причуба’р такога, щоб на міне рубчику не було сухога”. І так кажуть. Калісь так казали»⁶⁸.

Серед 52 текстів до дощу, поданих в академічному виданні «Дитячі пісні та речитативи», 9 виявлено саме на Чернігівщині⁶⁹. Це записи Пантелеймона Куліша, Івана й Миколи Білозерських, Михайла Гайдая та ін. Найбільше текстів – у записках Ніни Заглади. Приспівки, які зафіксувала Н. Заглада, подам за публікацією у «Матеріалах до етнології», оскільки там вони представлені повніше. Зокрема, за матеріалами етнографа зі с. Старосілля Остерського р-ну, як починав накрapati дощ, діти приказували:

Марку-ярку
Перенеси хмарку
На поповщину,
На дяковщину.

Там бог сирота
Одчиняє ворота
Ключиком, замочком
Шовковим платочком*.

Коли падав дощ, приказували:

Дощику, дощику,
Перестань, перестань.
А я піду на Йордань, на Йордань,
Шовковим платочком.

Богу молитися,
Христу богу поклонитися
Ключиком, замочком

Дощику, дощику,
Наваримо борщику
У зеленому горщику;
Яйце вкине,

Яйце трісне,
Сонце блисне.
Ключик, замочок,
Шовковий платочок.

Дощику, дощику,
Наваримо борщику
У зеленому горщику;
Поставимо на горі,
Виїдять комарі;
Виїсть мишка.

Останеться трошки,
Виїдять мошки;
Останеться капля,
Виїсть цапля;
Останеться кришка,

⁶⁶ Зап. 28.07.2018 р. у с. Петрушин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Бичик Ніни Пилипівни, 1929 р. н.

⁶⁷ Зап. 02.08.2018 р. у с. Черниш від жінки 1938 р. н.

⁶⁸ Зап. 25.07.2018 р. у с. Бутівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Сікор Ніни Денисівни, 1928 р. н.

⁶⁹ Дитячі пісні та речитативи / упоряд.: Г. В. Довженок, К. М. Луганська. Київ: Наук. думка, 1991. 448 с.; ноги № 4, 9, 17, 18, 22, 43, 44, 46, 50. (Серія Українська народна творчість).

* В останньому розділі «Дитячі пісні», який у змісті визначений сторінками 205–218, але по суті є додатком із власною нумерацією, подано такий варіант цього тексту: «Марку, Марку, перенеси хмарку, на чужу сторону, на татаровщину. Ой там дівки цїятис, печуть бабу, печуть булки пухнатис, дой тобі дадуть!» Див.: Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля. *Матеріали до етнології*. Київ, 1929. Т. 1. С. 8–9 (дод.).

Як довга посуха, а потім піде дощ, діти понамокають, їм хочеться додому, то всі вони зберуться (в мокрій одежі) й співають:

Дощику, дощику,
Припичи, припичи,

А я буду у куточку
На печі, на печі⁷⁰.

Записи інших дослідників, які містяться у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, подаю за виданням «Дитячі пісні й речитативи»*:

Не йди, не йди, дощику,
Дам тобі борщику
У глинянім горщику,
Поставлю на дуба.

Дуб повалився,
Горщик розбився,
Дощик полився⁷¹.

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику,
На дуба поставлю.
А мені гусятко⁷².

Дуб ізворухнеться,
Горщечок розб'ється,
Тобі поросятко,

Іди, іди, дощику,
Звару тобі борщику.
Чи на дощ, чи на сонечко

Одчини, Боже, оконечко.
Дай, Боже, дощичок
Цібром, відром, дойницею⁷³.

Дощику, припечи, припечи,

А нам хліба напечи, напечи⁷⁴.

Ой дощику, поливайщику,
Поливай, поливай, (2 р.)

Ти, пареньок, до дівчиноньки
Прибувай, прибувай⁷⁵.

Дощику, дощику, перестань!
Пойдемо в берестань
Богу молитесь,
Христу поклониться.
Наваримо борщику
У новому горщику.

Поставимо на дубі;
Дуб ізгойднеться,
Горщик розоб'ється.
Мені каша, тобі борщ,
Мені соломинка,
Тобі черетінка⁷⁶.

⁷⁰ Заглада Н. Побут селянської дитини... С. 138.

* На жаль, не завжди можна встановити відповідність між тогочасним місцем запису і його теперішнім статусом, тому залишаємо покликання на повіті Чернігівської губернії.

⁷¹ Дитячі пісні та речитативи. № 17. Зап. І. Білозерський у с. Миколаїв Борзнянського пов.

⁷² Там само. № 18. Зап. А. Боголюбов у с. Богданів на Чернігівщині [можливо, с. Богдани Варвинського р-ну – В. Г.].

⁷³ Там само. № 22. Зап. П. Куліш у с. Манов Глухівського пов. [На той час Глухівщина належала до Чернігівської губернії, тепер це Сумська обл. – В. Г.].

⁷⁴ Там само. № 44. Зап. Г. Парубець у с. Ковтунівка Ніжинського р-ну.

⁷⁵ Там само. № 46. Зап. М. Гайдай у с. Жукин Остерського пов.

⁷⁶ Там само. № 50. Зап. М. Білозерський у с. Красилівка Борзнянського пов.

Два тексти з Чернігівщини (с. Смолянка Куликівського р-ну, с. Журавки Варвинського р-ну) знаходимо й у розвідці Н. і С. Толстих:

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику.
(См. Клк. Ч.)

Мені каша, тобі борщ,
Щоб ішов густіший дощ

Иди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику

В полив'янім горщику
(Жр. Врв. Ч.)⁷⁷

Як слушно зауважили щодо цих «закличок» автори розвідки: «Можна думати, що поява борщу в обряді викликання дощу не випадкова, оскільки борщ фігурує також у дитячих пісеньках про дощ. ... З першого тексту випливає, що використання борщу в ритуалі викликання дощу засноване на магічному зв'язку: (густий) борщ → густий дощ. І разом з тим текст обидвох пісень цілком очевидно вказує на “жертвопринесення” дощу»⁷⁸.

Такі приспівки до дощу активно побутують і на інших поліських теренах: «“Иди, іди, дощику, зварю тобі борщику, поставлю на вірбі, щоб випили вороб'ї, поставлю на полици, щоб випили молодичи”. Отак казали колись. Ну, як дощик ішов, то так говорили»⁷⁹; «А діти то бігають, і типіру можуть бігати. “Дощику, дощику, звари мені борщику в новому горщику. Кому каша, кому борщ, щоб густіший падав дощ”. Як пірід дощем, бігають»⁸⁰; «В нас козали: “Иді-іді, дощику, зварю тебе борщику. Тобє каша, міне борщ, щоб ішов густейший дощ”. Іде малий, дак просілі, щоб ішов густейший»⁸¹; «Ше й ми кричали, я повню: “Иди, іди, дощику, зварим тобі борщику у глинянім горщику!” Далше не пам'ятаю – полив'янім етім... шось... не пам'ятаю»⁸².

Добре представлений цей жанр і на інших теренах України. Однотипні, на перший погляд, тексти приспівок спрямовані або на те, щоб дощ ішов далі, або ж на те, щоби припинився. Зокрема, широкий репертуар «закличок» («сотні карток архівних записів») проаналізував Т. Колотило⁸³. Дослідник навів і деякі етнографічні особливості виконання приспівок: виконували їх на сільській галявині, пасовищі, городі чи біля кринички. Подібно, як на Чернігівщині, могли при цьому стрибати на лівій нозі кругом себе, приклавши ліву руку до вуха. Також «дивилися на небо, руками показували на дуба, підсакували» тощо. Особливо цікавий варіант, згідно з яким «... Хтось варив борщ в полив'яному горщику, ставив на пеньок і діти

⁷⁷ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 98.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Зап. 31.08.2016 р. у с. Городок Маневицького р-ну Волинської обл. від Ковальчук Надії Володимирівни, 1950 р. н.

⁸⁰ Зап. 23.08.2016 р. у с. Черськ Маневицького р-ну Волинської обл. від Туревич Христини Францівни, 1927 р. н.

⁸¹ Зап. 14.09.2014 р. у с. Лукаші-2 Баришівського р-ну Київської обл. від Гавриленко Ольги Кузьмівни, 1932 р. н., переселенки зі с. Машеве Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁸² Зап. 14.09.2014 р. у с. Лукаші-1 Баришівського р-ну Київської обл. від Орупи Світлани Володимирівни, 1964 р. н., переселенки зі с. Зимовище Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁸³ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. С. 41–44.

танцювали навколо нього»⁸⁴. Зварений для дощучку борщ, за текстами приспівок, ставили «у кутчику», на столі, вікні, рові, пеньку, дубі, калині, вербі, груші тощо. Цікаві й деталі: «поставлю під грушею, накрию пшеничною папушею», «поставлю на дубочку у зеленому садочку» та ін.⁸⁵

Отже, як бачимо, борщ займає одне з чільних місць у ритуально-обрядовій і магичній практиці поліщуків Чернігівщини. Зважаючи на окремі локальні особливості (насамперед його використання в обрядах викликання дощу), усе ж до кожного конкретного випадку можемо віднайти менш чи більш наближені паралелі з інших українських теренів. Якщо на сході Полісся зерна різних злаків сипали в кашу-кутю, то на заході – у борщ; на Поліссі в колодязь кидали викрадений горщик із борщем, а в Карпатах закопували у джерело викрадений казан із рештками кулеші тощо.

У календарній і сімейній обрядовості використання борщу на Чернігівщині пов'язане насамперед із поминальними мотивами. Не в останню чергу це зумовлено віруванням, що душі покійних харчуються не самою стравою, а парою від неї, відтак борщ як гаряча страва, по суті, виконує ті самі функції, що й свіжоспечений хліб чи свіжозварена картопля. В обрядовості Щедрого вечора, крім того, борщ можна розглядати у контексті панспермії. Зрештою, мотиви поминання та родючості в обрядовості українців нерідко нероздільні, адже за сприянням у забезпеченні доброго врожаю зверталися до душ покійних.

У метеорологічних обрядах використання борщу ускладнене низкою супутніх обставин, на що вже звертали увагу дослідники. Зокрема, самодостатніми способами викликати дощ є уже самі собою вкидання у колодязь горщиків (чи глечиків) та вичерпування, вичищування криниці, що було необхідним і після забруднення води борщем. Важливим був чинник викрадення, щоби спричинити в покривдженого сльози (які асоціювалися з дощем) або ж лемент, голосіння (що асоціювалося з похороном, імітація якого також може розглядатися як самостійний варіант обряду викликання дощу). Нерідко викрадали у вдів чи малих дітей, до чийх жалів Бог нібито мав би дослухатися насамперед; також і самими виконавцями обряду могли бути вдови чи вагітні. Суттєве й те, що борщ та сам горщик (як і, в карпатському варіанті, казан із рештками кулеші чи каглянка) унаслідок контакту з піччю чи каглою були причетні до стихії вогню. Череп'я горщика може мати символіку плідності (як-от у хрестинному обряді «бабиної каші»). За цими ознаками, відтак, не можна чітко визначити, чому в обрядах викликання дощу таку важливу роль відіграє саме борщ.

Не вдаючись до надто широкого огляду, а проаналізувавши лише подані в цій розвідці матеріали, можна звернути увагу, що серед того, що кидали (сипали, ляляли, занурювали) до колодязя в обрядах викликання дощу, чільне місце займають апотропеї. Це – спеціально зроблений хрест, освячені самосійний мак, сіль, вода, шматок хліба, паски чи проскурки.

Інша група, до якої входить і борщ, покликана підтвердити магичний закон аналогії. Борщ сипали у колодязь чи на лан, «аби був густий дощ»; горох і мак, «щоб були крупні краплі дощу і щоб був густий дощ». Сюди ж належать й магичні дії, де актуалізується поняття плачу, сліз, іноді роси (йдеться про сльози з жалю за викраденим чи при імітації похорону, про спалювання павутини «з росою» тощо).

⁸⁴ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. С. 41.

⁸⁵ Там само. С. 43.

До цієї групи входить і вода, яку лляли до колодязя, беручи в іншому селі; вода, яку лляли на могилу потопельникові, відьмакові тощо; вода, якою обливали одне одного чи визначених осіб та ін.

Третя група – предмети, пов'язані зі стихією вогню, як-от каглянка, казан, глечик чи горщик. Борщ, каша та хліб органічно сприймаються і в цій групі.

Нарешті, ще одну можна визначити як пожертву. Сюди, безперечно, входять гроші та хліб, а також борщ та каша (як це безпосередньо спостерігаємо і в поминальній обрядовості). Очевидно, як пожертву варто розглядати й сипання у колодязь зерен пшениці та жита, розстилання біля джерел полотна, льону тощо.

Розширення джерельної бази дослідження, як і деталізація щойно наведеного матеріалу, дозволили б суттєво доповнити подану класифікацію. Її створення, однак, не входило до завдань цієї розвідки. Натомість зосередимось на тій ролі, яку в обрядах викликання дощу виконує саме борщ.

Отож, для припинення посухи використовували як апотропеї, так і жертви. З апотропеями, на перший погляд, начебто зрозуміло: відбирання дощу визнавали за відьмаками та повішениками чи потопельниками, вплив яких і намагалися знівельовати (хоч наявність потопельника, залежно від місцевої традиції, може трактуватися і як причина посухи, і як причина затьяжного дощу). Що ж до жертв, то за результатами аналізу фольклорно-етнографічного матеріалу у версіях дослідників спостерігаємо суттєвий різнобіч: жертвопринесення колодязю чи взагалі джерелу вологи, воді як стихії чи безпосередньо дощу, і навіть – через пов'язані зі символікою дуба як «Перунового дерева» давні вірування українців – Перунові.

Не відкидаючи категорично жодної з версій, щодо зв'язку з Перуном зауважу, що хоча в текстах дитячих закличок місце для жертви борщем здебільша дуб, однак часто згадані й інші локуси. Обіцянки поставити борщ у куті, на столі чи на вікні, на мою думку, можуть співвідноситися з поминальною тематикою, адже там на Святвечори й у поминальні дні ставили страви і для душ померлих. Вказівка ж на дерева як на місце жертвопринесення може корелювати з поширеною і досі живою у пам'яті респондентів Східного Полісся практикою поховання померлих у садках (як у варіанті приспівки, де борщ ставлять «на дубочку у зеленому садочку») чи більш поширеною в Україні традицією садити дуби, вишні, груші чи інші дерева біля могил (зокрема, згадана раніше цитата «поставлю під грушею, накрию пшеничною папушею» нагадує обрядовість Провідного тижня).

Певні сумніви виникають і з приводу жертвопринесення колодязю, джерелу чи воді як стихії, адже у традиції українців справжнім адресатом ритуального потоплення чи спалення є не вода чи вогонь. Наприклад, у поминальні дні у водойму кидали їжу в сім'ях, де були потопельники; шкаралупки від освячених яєць – на ріку для «рахманів»; застарені освячені предмети спалювали, щоб «ішло з димом до Бога» тощо. Якщо в обрядах викликання дощу біля колодязя клали, наприклад, полотно чи льон, то їх, зрештою, забирали або неімущі, або священик (що прирівнювалося до подавання «за простибіг»). Вода, у принципі, набувала ритуальної значущості лише в певному своєму стані (як-от освячена, «непочата», «мертва» й ін.), тоді як у відрі для пиття ніхто «стихії води» не шанував. Поза тим, жертвопринесення дощу виглядає доволі ймовірним, адже, по-перше, про це безпосередньо

йдеться у «закличках», а по-друге, персоніфікація природних об'єктів та явищ звикла для народної культури українців (можна порівняти з гуканням морозу, вітру, сонця, бурі тощо на котрийсь зі Святвечорів).

Усе ж можливість персоніфікації дощу не суперечить тісному зв'язку обрядів його викликання (чи припинення) з поминальною тематикою: чи з померлими загалом, чи лише з «безпірними» покійниками. Можливо, цей зв'язок полягає у тому, що сам дощ мислився як категорія «іншого» світу, сутностями якого є і душі померлих. У цьому контексті доречно згадати про поширені в Україні уявлення, згідно з якими дощів не буде, якщо чіпати землю чи пекти хліб до Благовіщення (щоб не потривожити мешканців «тамтого» світу), якщо чіпати землю в Суху середу чи Сухий четвер (завичай на Провідному чи Троєцькому тижнях); уявлення про залежність опадів від того, наскільки довго висить призначене для душ померлих троєцьке клечання або чи є на ньому роса тощо.

У будь-якому випадку, варіанти плювіальних обрядів із Чернігівщини, коли церковну службу для припинення посухи служили на кладовищі чи коли задля цього борщ і кашу несли на могили своїх померлих, виглядають далеко не випадковими й переконують у тому, що борщ виконував важливу поминальну функцію не лише на Святвечір, Діди чи поминки, а й у метеорологічній магії.

REFERENCES

1. Agapkina, T. A. (1995). Borshch. In N. I. Tolstoi (Ed.), *Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskii slovar v 5-ti tomakh* (Vol. 1: A–H, p. 239). Moscow: Mezhdunar. otnosheniia [In Russian].
2. Biliakovskiy, P. V. (2015). *Tradytsiyna meteorolohiia ukraintsiv Karpat* [Traditional Meteorology of Carpathian Ukrainians] (*Doctor's thesis*). Lviv [In Ukrainian].
3. Vasianovych, O. O. (2007). *Narodna meteorolohiia ukraintsiv Tsentralnoho Polissia kintsia XIX – pochatku XXI stolittia* [Folk Meteorology of the Ukrainians of the Central Polissia of the late XIX – early XXI centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [In Ukrainian].
4. Hrytsenko, P. (Comp.). (1996). *Hovirky Chornobylskoi zony: Teksty*. Kyiv: Dovira [In Ukrainian].
5. Dovzhenok, H. V. (Comp.). (1996). *Dytiachi pisni ta rechytatyvy*. Kyiv: Nauk. dumka [In Ukrainian].
6. Dmytruk, N. (1927). Holod na Ukraini r. 1921. *Etnohrafichni visnyk*, 4, 79–87 [In Ukrainian].
7. Zahlada, N. (1929). Pobut selianskoi dytyny: Materiialy do monohrafii s. Starosillia. *Materiialy do etnolohii*, 1, 8–9 [In Ukrainian].
8. Kolotylo, T. (2006). Pro zasukhu v etnobachenni podolian. *Berehynya: vseukrainskyi narodoznavchyi kvartalnyk*, 3, 31–48 [In Ukrainian].
9. Konobrodska, V. (2007). *Poliskyi pokhovalnyi i pomynalni obriady. T. 1. Etnolinhvistychni studii*. Zhytomyr: Polissia [In Ukrainian].
10. Tolstaia, S. M. (2005). *Poleskii narodnyi kalendar*. Moscow: Indrik [In Russian].
11. Tolstoi, N. I. (2003). Vyzyvaniie dozhdia v Polesie (v soavtorstve s S. M. Tolstoi). In N. I. Tolstoi (Ed.), *Ocherki slavianskogo yazychestva*. Moscow: Indrik [In Russian].

12. Chebaniuk, O. (2008, Lypen 11). «Sirym» borshchem rozhovliaiutsia pislia Petrivky. *Hazeta po-ukrainsky*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_sirim-borshchem-rozgovlyayutsya-pislya-petrivki/239396?mobile=true [In Ukrainian].

Volodymyr HALAICHUK

BORSHCH IN RITUAL AND MAGIC PRACTICES OF POLISHCHUKS OF THE CHERNIHIV REGION (BASED ON FIELD MATERIALS)

Traditional nutrition occupies one of the foremost places in the material culture of people, its essential manifestation in the spiritual culture is also natural. At the same time, the ritual load of traditional dishes is not the same; only some of them have become the key to certain customs and rituals. These include, among others, borshch, a unique dish that every housewife in Ukraine cooks according to their recipe. The purpose of this study is to illustrate the use of borshch in the ritual and magical practices of Polishchuks of the Chernihiv region, to find out its causes and internal form.

In the context of family and calendar rituals, the use of borshch is quite transparent and almost identical. He plays an important role in commemorating deceased ancestors. According to the ideas, they eat not the dish itself, but the steam from the hot dish as its emanation. In this context, a «hot commemorations,» Christmas Eve, or the so-called «Didy» borshch goes into the same paradigm as freshly baked bread or pancakes, freshly cooked potatoes, and so on. Nevertheless, on the «Shchedryi vechir,» the panspermic value of borshch is actualized: in addition to the many permanent ingredients, grains of different crops were added there, which was to ensure a high harvest during the next year.

Much more difficult to interpret are cases of borshch use in obsessional rites, particularly in meteorological magic. First of all, it is a way to cause rain by throwing a stolen borshch pot in a well, as well as children's well-known calls to the rain in Ukraine, where it is proposed to «boil it to the borshch.» The difficulty is the presence of a number of related factors, each of which can be decisive in the ritual of causing rain: not only the borshch was poured into the well, but also the pot was thrown; he who stole it was crying; well after borshch contamination was cleaned and others. However, in the author's opinion, in the meteorological magic of the Polish citizens of the Chernihiv region, the importance of borshch is of paramount importance.

Keywords: Eastern Polissia, Chernihiv region, borshch, rituals, calendar, meteorology.